

מה לביאליק ולבית-הקברות היהודי שבוורשה?

מאת: אוריאל פיינרמן

אחת ממטרות ההדרכה בבית-הקברות היהודי שבוורשה היא להתרשם לא רק מגודלה של הקהילה היהודית בעיר לפני השואה, אלא גם מהגיוון הרב שהיה בה. בקהילה היהודית הגדולה ביותר באירופה לפני המלחמה, אפשר היה לפגוש משכילים ומתבוללים, ליטאים וחסידים, בונדיסטים וציונים, סופרים ומשוררים, שחקני תיאטרון ואנשי חזון, עסקנים ואנשי אקדמיה, אמידים ועניים, מפורסמים ו"עמך ישראלי". בבית-הקברות ניתן למצוא דמויות המייצגות את הקבוצות השונות. די אם נזכיר את מצבותיהם של האישים הבאים כדי להתרשם מהגיוון: י.ל. פרץ, יוסף גולדשמידט, הרב חיים סולובייצ'יק מבריסק, האדמו"ר ממודז'יץ, אסתר רחל קמינסקה, לודוויג זמנהוף, פרופסור מאיר בלבן ובער זביטקובר. התהליכים החברתיים שעברו על יהודי אירופה, החל מהמאה ה-19, באים לידי ביטוי, בין היתר, בשפה הכתובה על המצבות. ניתן למצוא מצבות הכתובות בעברית בלבד, אחרות משלבות פולנית ליד העברית, יש מצבות מעטות הכתובות ביידיש ואחרות שרק אותיות פולניות או גרמניות מעטרות אותן. הגיוון בשפה הוא גם כן מסימני התקופה, שבה השתלבו היהודים – מי יותר ומי פחות – בחברה הסובבת. נדמה שאין עוד בית-קברות באירופה, אשר ביכולתו להציג את הפסיפס האנושי הרבגוני של החברה היהודית לפני השואה. אם נקבל את ההנחה, שמטרה עיקרית בהדרכה בבית הקברות היא, אכן, להצביע על גיוונה של יהדות פולין, יש מקום לבחון את בחירת האישים שעליהם מבקשים למקד את ההדרכה. לא נוכל במסגרת זאת להתייחס לכל הדמויות, ולכן נתרכז באחת בלבד: **הדמות הרבנית.**

הדמות הרבנית

אם קלה היא, יחסית, הבחירה של נציגי המשכילים והסופרים (פרץ), האמנים (קמינסקה) ואנשי החזון (זמנהוף), הרי שמסובכת יותר בחירתה של הדמות הרבנית. כידוע, רבנים רבים נקברו בבית-הקברות שבוורשה. בין היתר, נזכיר את הרב דוב בער מייזליש – ששימש תחילה כרבה של קרקוב לפני שנתמנה לרבה של ורשה, את רבי אברהם מרדכי – בנו של הרבי יצחק מאיר מגור ואביו של רבי יהודה אריה לייב שעמד בראש חסידות גור לאחר פטירת סבו, ואת רבי ישראל ממודז'יץ – מייסדה של חסידות מודז'יץ, המדגישה את ערך הניגון בעבודת האל, ומי שהלחין מאות לחנים בעל-פה וללא תווים.

הניסיון מראה, שמדריכים רבים עוצרים ליד אוהלו של הרב שלמה זלמן ליפשיץ. יש, אמנם, היגיון בבחירת ה"חמדת שלמה" כמייצג הרבנים. הוא היה רבה הראשי הראשון של ורשה, קברו נמצא בכניסה לבית הקברות וקל להגיע אליו. בין היתר, ניתן להזכיר את אחד מפסקי ההלכה שלו הקשור לבית-הקברות, לקבור את הנפטרים כשפניהם – ולא רגליהם – מופנות לכיוון היציאה. הסיבה הייתה רצונו שלא לפגוע ביהודי הראשון שנקבר במקום, שבטעות הורד למנוחת עולמים בצורה הפוכה מהמקובל.

ואולם יש להודות, שקשה להתחבר לדמותו של הרב ליפשיץ. קביעה זו נכונה לא רק לקבוצות החילוניות אלא גם לאלה הדתיות. ה"חמדת שלמה" לא השאיר רושם חזק בתודעת הדורות, שמו אינו מוכר על רוב הציבור ואפשר להניח שהתלמידים לא יזכרו אותו בסוף המסע.

ולכן, מבלי לפגוע בכבודו של הרב ליפשיץ, ברצוני להציע אישיות אחרת כמייצגת את העולם הרבני: **הרב נפתלי צבי יהודה ברלין**, הלא הוא הנצי"ב מוולוז'ין. ההדרכה ליד קבר הנצי"ב מקיפה נושאים ותכנים רבים, הקשורים לתרבותה של מדינת ישראל והעשויים לעניין את התלמידים, גם אם אפשר להניח שמדובר בדמות לא מוכרת לרוב המבקרים במקום.

איך מגיעים?

כדי להגיע לקברו של הנצי"ב, הולכים בשדרה המרכזית עד למצבתה של אסתר קמינסקה. מיד לאחריה, פונים שמאלה בשביל, מתקדמים אל עומק בית-הקברות, כשאנו חולפים על פני אוהלי צדיקים שונים. לאחר כשלוש דקות הליכה, כשמתקרבים עד כדי 50 מ' לערך מחומת בית-העלמין, ניתן להבחין באוהל, מימין לשביל. בתוך האוהל קבורים שניים: הנצי"ב והרב חיים סולובייצ'יק. כפי שניתן לראות מתיאור ההגעה למקום, נמצא האוהל באזור צדדי למדי. ואולם, ההליכה בשביל היוצא מהשדרה המרכזית יש בה כדי לתת את התחושה של גודל בית-העלמין, ולכן אין להירתע מלהגיע לאוהל הנצי"ב, בטענה שמיקומו אינו מוצלח.¹

ראש ישיבת ולוז'ין

הנצי"ב היה מגדולי הרבנים ביהדות מזרח אירופה במאה ה-19. הוא עמד בראש הישיבה בעיירה וולוז'ין, הממוקמת בין וילנה למינסק. זאת הייתה הישיבה הגדולה ביותר באירופה באותם ימים, ורבים מרבני הדור יצאו משעריה לתפקידי רבנות במאות קהילות שונות. הדמות, אשר נקשרה יותר מכל עם הישיבה, היא זו של הנצי"ב. כארבעים שנה עמד הנצי"ב בראש המוסד, מ-1853 ועד סגירת הישיבה בפקודת השלטונות הרוסים, בשנת 1892. באותה שנה, החליט ראש הישיבה הזקן והחולה לעלות ארצה. הוא עבר למינסק, משם לוורשה, אך מחלת הסוכרת הכריעה אותו והוא נפטר בעיר ונקבר בה. יוצא שהנצי"ב לא חי את רוב חייו בוורשה, והימצאות קברו במקום היא פרי המקרה.

הקמת הישיבה בראשית המאה ה-19 הייתה פרי יוזמתו של הרב חיים מוולוז'ין, תלמידו הגדול של הגאון מוילנה. באותם ימים היה העולם הליטאי במאבק קשה כנגד החסידות. יותר מכל, חששו הרבנים הליטאיים מפגיעה ברמה התורנית. יש לזכור, שהחסידות הדגישה את התפילה הפשוטה, את הכוונה, את השמחה, ופחות את הלמדנות. מכאן שהדרך לירידה ברמה התורנית הייתה קצרה. המתנגדים לחסידות ניסו, בין היתר, לחזק את עולם התורה, על-יד הקמת ישיבות. החשובה שבהן הייתה ישיבת וולוז'ין, שבה היה לימוד התורה הערך העליון. לדוגמה, כשאשתו הרבנית של הנצי"ב חלתה, ביקשו התלמידים להפסיק את לימודיהם ולומר פרקי תהילים, אך ראש הישיבה סירב. כך גם לא הייתה דעתו נוחה מתלמידים אשר האריכו בתפילה על חשבון לימוד התורה. אחת האמרות השגורות בפיו של הנצי"ב הייתה: "תורה שלא לשמה וחסידות לשמה – תורה עדיפה!"

במהלך ההדרכה בפולין, אנו מזכירים דמויות מהזרם החסידי, כמו רבי אלימלך מליז'אנסק או הרבי מגור. העולם החסידי הוא, ללא ספק, ססגוני יותר ואולי אנושי יותר, ולכן קל יותר להדריך את הנושא. כך נדחק לשוליים הזרם הליטאי החשוב. הדרכה ליד קברו של הנצי"ב היא הזדמנות להשלים את התמונה הכוללת של יהדות מזרח אירופה.

מביאליק ועד הרב קוק

מעניין לציין, שדמויות מפורסמות רבות למדו אצל הנצי"ב בישיבת וולוז'ין. נזכיר אחדות מהן, במיוחד אלה שמבקרים מהארץ יכולים למצוא בהן עניין, לרבות קבוצות חילוניות. נתחיל עם "משורר התחייה הלאומית", חיים נחמן ביאליק, אשר גדל בילדותו בעיר ז'יטומיר שבאוקראינה, ולמד בצעירותו בישיבת וולוז'ין. הדים לתקופה זו ניתן למצוא בשיר "המתמיד", שמרמז לתכונת ההתמדה בלימוד התורה, שרבים מתלמידי הישיבה והנצי"ב עצמו התאפיינו בה.

¹ כאן המקום לציין, שבדרך לאוהל הנצי"ב עוברים לא הרחק מבור ביוב פתוח, וזאת הזדמנות לראות – ואפילו להריח (!) – פתח מילוט לדוגמה במערכת הביוב הוורשוואית.

עוד יש ערים נכחדות בתפוצות הגולה
בהן יעשן במסתור נרנו הישן.
עוד הותיר אלהינו לפליטה גדולה
גחלת לוחשת בערמת הדשן...
ובצאתך יחידי לעתות בלילה...
אז מתמיד באחד מבתי הכלאים
...תראינה עיניך...²

היחס המיוחד של ביאליק לעולם הישיבות מוצא את ביטויו גם בפואמה "אם יש את נפשך לדעת", המזמין את הקורא לסור אל בית-המדרש:

אם יש את נפשך לדעת את המעיין
ממנו שאבו אחיך המומתים...
הוי, אח נענה! אם לא תדע לך כל אלה –
אל בית-המדרש סור, הישן והנושן...³

באותה תקופה היה ביאליק חבר באגודה חשאית בשם "נצח ישראל", שביקשה לפשר בין ההשכלה והלאומיות העברית לבין המסורת היהודית. נזכיר, שגם לאחר עזיבת הישיבה המשיך ביאליק לעיין בספרי התרבות היהודית המסורתית, כשיחד עם י.ח. רבניצקי היה לאחד מעורכי "ספר האגדה", שכינס את האגדות הפזורות בתלמוד ובספרות המדרשית.

משכיל ידוע אחר שלמד אצל הנצי"ב הוא הסופר והוגה הדעות מיכה יוסף ברדיצ'בסקי (בן גריון). ברדיצ'בסקי למד שנתיים בישיבה. בתקופה זו החל בכתבתו הספרותית. במאמרו הראשון, "תולדות ישיבת 'עץ חיים'", תיאר את עולמה של הישיבה בוולוז'ין. גם הוא, כמו ביאליק, כינס קבצים של אגדות חז"ל. אמנם לא היו ביאליק וברדיצ'בסקי תלמידים טיפוסיים לוולוז'ין. השניים התקרבו לרעיונות ההשכלה, ועל כן היה ברור שלא ימשיכו "בדרך המלך" הישיבתית. בכל אופן, הדי תקופת שהותם בישיבה מוזכרים ביצירותיהם.

מובן שבעיקר דמויות רבניות יצאו מכותלי הישיבה. ראשית כל, נזכיר את הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הרב הראשי האשכנזי הראשון בישראל, שלמד תקופה קצרה בוולוז'ין ואף כתב מאמר על דמותו של הנצי"ב. קרבה רבה הייתה בין הרב לתלמיד. הרבה מאהבתו הגדולה לעם ישראל ולארץ ישראל ינק הרב קוק מרבו.

גם הרב יצחק ניסנבוים, שתחנה אחת מוקדשת לזכרו ב"דרך הגבורה" ואשר האמרה המפורסמת על קידוש החיים בשואה מיוחסת לו, נמנה עם בוגרי הישיבה. בזיכרונותיו תיאר הרב ניסנבוים את הגעתו אל הישיבה, והוא בן 15 בלבד, ואת הרושם העז שעשתה עליו וולוז'ין. בין היתר, הוא גם סיפר אנקדוטה אחת על הנצי"ב, שהתרחשה באמצע הלילה:

בשבתי בעת ההיא בשעה השלישית בלילה ולומד בישיבה, התפרץ פתאום פנימה הנצי"ב כשהוא מעוטף באדרתו ומכוסה כולו שלג לבן, ומיהר ישר אלי בשאלה: "איפה עומדים היום בשיעור?" – הוא בא זה עתה מן הדרך וטרם נכנס לביתו, רץ אל הישיבה לדעת באיזה מקום

² ח.נ. ביאליק, שירים, הוצאת דביר, תל אביב, עמ' שיי"ג.
³ שם, עמ' ע"ז.

עליו להטיף את שיעורו למחר – וכאשר אמרתי לו, ליטפני ואמר: "טוב בני, טוב!" לאושרי לא היה באותו רגע קץ. כה עבר עלי החורף בעמלה של תורה.⁴

לאחר סגירת הישיבה, היה הרב ניסנבויס מזכירו האישי של הרב שמואל מוהוליבר בביאליסטוק. עם הזמן הוא הפך לאחד ממנהיגי "המזרחי" בפולין ומחשובי הוגי הדעות של הציונות הדתית. כידוע, נספה הרב יצחק ניסנבויס בשואה. כבר בינואר 1943, ביקש גרעין מתיישבים של "הפועל המזרחי" להנציח את שמו בהקמת קיבוץ דתי בשם "בארות יצחק". כך הונצחה השואה לראשונה על מפת הארץ. תחילה הוקם הקיבוץ בנגב הצפוני המערבי (היום ליד קיבוץ סעד וקיבוץ נחל עוז), אך לאחר שסבל אבדות כבדות והרס רב בשל ההתקפות המצריות בימי מלחמת העצמאות, ניטש המקום. היום ממוקם הקיבוץ בשפלת לוד, לא הרחק משדה-התעופה בן גוריון.

דמות נוספת שראוי להזכיר הוא בן הזקונים של הנצי"ב, הרב מאיר בר אילן, שהיה בן 14 עם פטירת אביו. הרב בר אילן עמד בראש תנועת "המזרחי" והיה עסקן ציוני חשוב. הוא נפטר בארץ בשנת 1949. אוניברסיטת בר אילן והמושב בית מאיר שבהרי ירושלים נקראים על שמו.

הנצי"ב בראש תנועת "חיבת ציון"

אחת הנקודות המעניינות, שמומלץ להבליט בהדרכה, היא פועלו של הנצי"ב למען תנועת "חיבת ציון". במהלך המאה ה-19 היו רבים באירופה אשר ראו בהתבוללות פתרון למצב היהודים. בעיקר הטיפה לפתרון זה תנועת הרפורמה בגרמניה, שאף וויתרה על השאיפות הלאומיות של העם היהודי. אחרים התנגדו לרעיונות האלה וטענו שיש לעם היהודי זכות להגדיר את עצמו ככל העמים, גם מבחינה לאומית. בשנת 1881 נרצח הצאר אלכסנדר ה-2, והאירוע סיפק עילה לפרעות קשים בדרום רוסיה, הזכורים בשם "סופות בנגב". הפרעות גרמו לרבים להבין שהתבוללות היהודים אינה הפתרון. בעקבות זאת קמו ברחבי רוסיה אגודות שונות של "חובבי ציון", שמטרתן הייתה לעודד יהודים לעלות ארצה ולהתיישב בה. הנודעת מבין אגודות אלו הייתה זו שנוסדה בעיר חרקוב ונשאה את השם "ביל"וי". "חובבי ציון" שלחו קבוצות יהודים לארץ, הקימו מושבות כמו ראשון לציון, ראש פינה וזיכרון יעקב. כך התחילה תקופת העלייה הראשונה.

האיש אשר היטיב לנסח את הקווים הרעיוניים של תנועת "חיבת ציון" היה הסופר **יהודה לייב פינסקר**, בספרו "אוטו-אמנציפציה". לדעתו, לא היה סיכוי להשתלבות היהודים בחברה הסובבת, גם לאחר שירכשו השכלה כללית. האנטישמיות לא תיפסק עד שהיהודים לא יקימו לעצמם מדינה. תחילה לא הבהיר פינסקר האם המדינה היהודית חייבת להיות בארץ ישראל, אך עד מהרה הוא שוכנע שרק אל מולדת אבותיהם ייאותו היהודים לשוב בהמוניהם. כשהתכנסה הוועידה הראשונה של "חיבת ציון" בעיר קטוביץ, בשנת 1884, מונה פינסקר לעמוד בראש הוועד הפועל. חשוב לציין, שגם רבנים תמכו ב"חיבת ציון". יושב ראש הכבוד של התנועה היה הרב שמואל מוהיליבר, לימים רבה של ביאליסטוק והאיש שהצליח לשכנע את הברון רוטשילד לתמוך במושבות הראשונות.

גם הנצי"ב התמנה לאחד היועצים הבכירים של "חיבת ציון". אמנם לא מיד הצטרף הרב לתנועה החדשה, אך כאשר רבנים אחרים התחילו לפרוש ממנה בגלל חילוקי דעות בין דתיים לחילונים, החליט הנצי"ב שהגיעה העת לחזק את התנועה. יחד עם הרב מוהיליבר, הוא פעל למען הצלחת "חיבת ציון". בין היתר, יזם מפעל התרמה למען ההתיישבות בארץ ישראל. על אף שרצה לראות את היהודים מקיימים תורה ומצוות בארץ, לא היה מוכן לשמוע מפי מקטרגים על עולים שהתרחקו מתורה

⁴ **עלי חלדי**, זיכרונות הרב יצחק ניסנבויס, וארשה, תרפ"ט (מהדורה שנייה, ירושלים, תשכ"ט), עמ' 46.

ומצוות. את המוציאים את דיבת הארץ היה מכנה "מרגלים", רמז למרגלים שבמדבר אשר נשלחו על-ידי משה לארץ כנען. אין ספק, שהנצי"ב היה בעל חיבה חזקה לארץ ישראל. כאמור, לאחר סגירת הישיבה ביקש לעלות ארצה אך מחלתו לא אפשרה לו להגשים את חלומו. נצי"ב, שזכרו הונצח באחד מהקיבוצים הדתיים שבעמק בית שאן, הלא הוא קיבוץ עין הנצי"ב.

לסיכום, נראה שדמותו של הנצי"ב יכולה לעורר עניין אצל קבוצות מבקרים בוורשה. ההדרכה במקום יכולה גם להוות השלמה יפה למושגים הנלמדים בארץ בלימודי ההיסטוריה, כמו "העלייה הראשונה", "חובבי ציון", "ועידת קטוביץ", "מבשרי הציונות" ועוד.

לעיון נוסף

- משה צינוביץ, "עץ חיים" – תולדות ישיבת וולוז'ין, הוצאת מור, תל אביב, תשל"ב.
- יצחק רפאל (עורך), אנציקלופדיה של הציונות הדתית, מוסד הרב קוק, ירושלים, ערך ברלין, נפתלי צבי יהודה, כרך א', עמ' 411-402.